

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.
Coll. No. 768

Title Nāṭakadīpavyākhyā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 768 Subject : Vedānta

Title : Mātakadīpa vyākhyā

Author : Vidyānarya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.2" by 5.2" Extent : 6 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : —

श्रीगुरुवे नमः॥ नत्वीश्रीतीतीयविद्यारण्यमुनीश्वरौ॥ अथोनाटकदीपस्य मया संक्षिप्तं
 द्यते॥ चिकीर्षतस्मयं यस्मिन्निःप्रसूतपरिपूरणाय जिमतदेवतात्वनुस्मरणलक्षणम
 गलमाचरन्महाधिकारिणामनायामेननिःप्रपंचब्रह्मात्मनस्तत्प्रतिपत्तिमिदयेऽध्याध्यासे पादवा
 हासांनिःप्रपंचप्रपंचेते॥ शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं नैवः कस्मिन् क्रमः इति नायमनुस्मृतात्मन्यध्या
 रापंतावदाह॥ परमात्मेति॥ पूर्वमृष्टेः प्रागदयानंदपूर्वः सदेवसोम्येदमग्र्यामीदेकमेवाद्वितीयं

परमात्मादयानंदपूर्वः पूर्वस्वमायया स्वयमेव जगद्भूता प्राविश जीवरूपतः॥

ज्ञानमानंदं ब्रह्मपूज्यमदः पूर्णमिदमित्यादि कृतिप्रसिद्धः स्वगतादिभेदशून्यः परमानंदः रूपः प
 रिपूर्णः परमात्मा स्वमायया॥ मायां तु प्रकृतिविद्यात्मायिनं तु महेश्वरमिति कृतं कया स्वनिष्ठया
 मायया नान्तरा स्वयमेव जगद्भूता तदात्मानं स्वयमकुरुत सत्तत्त्वानां वदित्यादिक्रान्तेः स्वयमे
 व जगदाकारनां प्राप्य जीवरूपतः प्राविश न सृष्टा तदेकानुप्राविश दनेन जीवेन मनानुप्रविश्य मा
 दिक्रान्ते जी जीवरूपेण प्रविष्टवानित्यर्थः १

ना-दी-

१

ननु परमात्मना वैकस्यमवशरीरेषु प्रविष्टत्वे पूज्यपूजकादिना वेन प्रतीयमान उन्नमाधमभावो विरु
 धेन त्वाशङ्क्याह विल्यादीनि॥ नार्यस्तानाविक उन्नमाधमभावः॥ किं उशरीरोपाधिनिबंधनोऽतो न वि
 शेष इति नावः॥ २॥ इच्छमात्मन्यध्यारोपे संक्षेपेण प्रदर्शयिमाधनंतदपवादं मंक्षिप्य दशयति॥ अनेके
 ति अनेकजन्मजनादनेकेषु जन्मस्नुष्ठितानां कर्मणां ब्रह्मणि समर्पणरूपा जन्मास्वविचारं

विल्याद्यत्र मदेहेषु प्रविष्टे देवतानवेनामर्मादधर्मदेहेषु स्थितो न जतिदेवता॥ २॥ अनेक
 जन्मजनास्वविचारं चिकीर्षति॥ विनष्टायां स्वमायायामदयं शिष्यते स्वयं॥ ३॥

स्वमात्मनो ब्रह्मस्वरूपस्य ज्ञानमाधनं भवणादिकं चिकीर्षति कत्रुमिबतिततः स्वविचारेण विचार
 जनितज्ञानेन मायायां स्वमादयानंदत्वादिरूपाद्यादिकायां च ज्ञानादिविद्यादिव्याख्यामायां विनष्टायां
 निवृत्तायां सत्यां स्वयमेव मानंदपूर्वः परमात्मेवावशिष्यते ३ ननु ब्रह्माह मिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्र
 मुक्त इत्यादिक्रान्तिनिबंधनिवृत्तिलक्षणं मोक्षस्य ज्ञानफलमिधानात्परमात्मा विशेषणस्य तत्फलता
 निधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह

अद्वयेति त्रिद्वितीयेषु त्रिणि वास्त्ववस्यबंधस्य मोक्षस्य च दुर्निरूपत्वात्तुः खित्वादिभ्योऽप्येवंधः स
रूपावस्थितिर्लक्षणतन्निवृत्तिरेव मोक्षो न कतिविधोऽतिनावः ॥ ४ ॥ ननु कर्मणोऽपि हि संसिद्धिमाप्तिना
जनकादय इति स्मृते मोक्षस्य कर्मसाधनत्वावगमात्किमानेन विचारजनितज्ञानेनेत्यत्राह अविचा
रेति विचारप्रागनायोपलक्षितज्ञानकृतस्य बंधस्य न विचारे जन्यज्ञानादप्यतो निवृत्तिरूपपद्यते उ

अध्यानंदरूपस्य सद्यत्वं चतुः खित्वा ॥ बंधप्रोक्तः स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरितीयति ॥ ४ ॥
अविचारकृते बंधो विचारेण निवर्तते तस्मात्तदपरमात्मानौ सर्वदेवविचारयेत् ॥ ५ ॥

दातव्यमनैव संसिद्धिश्चादृशेन चित्रमुद्धरेवानिधीयंते न मोक्ष इति नावः ॥ विचारेण बंधनिवृत्तिरुक्ता
किं विषयेण विचारेण सत्यत्राह तस्मादिति तत्तस्माद्वात्कारपयंति सर्वदेवविचारं कुर्यादित्यर्थः ॥
५ ॥ तत्र जीवस्य स्वरूपं तावन्निरूपयति

नादी०
२

अहमितीति यश्चिदानासविशिष्टो हंकारोऽवधारदशायां देहादावहमित्यभिमतमतेऽत्र शोकतकि
चुत्वादिधर्मविशिष्टो जीव इत्यर्थः तस्य किं करणमित्याकांक्षाया माह तस्येति कामादिवृत्तिमानतः क
रणनागमनः करणस्य क्रियायाः सत्त्वात्तत्र क्रियादर्शयति तस्य क्रियेति ॥ ६ ॥ अनयोः स्वरूपं विषयं च वि
विचयद्वयमिति अंतर्मुखेति ॥ इदमित्येषेति बहिर्मुखेः स्वरूपानिनयोऽवशिष्टेन विषयप्रदर्शनेन बहिर्मुख
हिः कर्तृगानमिदं तया निर्विशेषमानं वस्तुं लिखेद्विषयीकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु मनसैव सर्वव्यवहारसि

हे अहमित्यनिमंतायः कर्ता सौतस्य साधनं मनस्तस्य क्रियेऽंतर्बहिर्द्वितीकमोहिते ॥ ८ ॥
अंतर्मुखेनाहमित्येषा वृत्तिः कर्तारमुद्धिरेत् ॥ बहिर्मुखेन मितेषा वाचवृत्तिदुद्धिरेत् ॥ ९ ॥
इदमोद्ये विशेषाः सुगंधरूपरसादयः ॥ असां कर्तृणां तान्निद्यात् प्राणादीन्द्रियपंचकं
८ कर्तारस्वक्रियांत वधावृत्तविषयानपि स्फोरयेदेकयत्नेन यो सोमात्सन्नचिदुः ॥ १० ॥

होचक्षुर्ग्राहिवैष्यं प्रमंसेत्याशं कराह ॥ इदमहमिति मनसि दमितिसामान्यमानं गृह्यते ननु तदि
॥ योगंधादिरतस्तद्गृहणे प्राणादिकमुपयुज्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं सौ पकरणं जीवस्वरूपं निरूप्य पर
मात्मानं निरूपयति कर्तारमिति कर्तारं पूर्वे किं मंदं काररूपं क्रियामहमिदमात्मकं मनोवृत्तिरूपं

माहृन्नविषयानपिमाहृन्नानमोत्पन्नानां विषयानां विषयानां गंधादीनिषयानां कथनेन मु
 त्तपदवयवश्चिदुत्पत्तिप्रावमन्मोरयेत्तकात्रयेदमावन्नवेदांतेशास्त्रेसाहीमन्मतेइत्यर्थः ए
 माहृत्तएकयत्नेनसर्वस्योरकत्वमनिनीयदर्शयति॥इहइति॥इहिरूपमहप्रपामीसेवदृष्ट
 र्निहरेषलक्षणविपुटीमेकयत्नेननामयतेएवंशृणोमीसादावपि योज्यं॥युगपदविकारिते

इहेशृणोमिजिघ्रामिस्वादयामिस्पृशाम्यहं॥इतिनामयतेसर्वंनृत्पशालास्तिदीप
 वत॥१०॥नृत्पशालास्तिदीपः प्रनुंसमाश्चनर्त्तकिं॥दीपयेदविशेषेणतदभावेपि
 दीप्यते॥११॥अहंकारंधियंमाहीविषयानपिनामयते॥अहंकाराद्यनावेपिस्वयंजात्ये
 वसर्ववत॥१२॥

नानेकावनामकत्वेदृष्टांतमाह॥नृत्पेति॥१०॥इष्टांतंस्पष्टयति॥नृत्पशालास्ति
 इतिअविशेषेणप्रत्यादिविशयविशेषानामनायदृष्ट्यादिविकारमंतरेणोतियावत॥११॥इष्टांति
 केयोजयति॥अहंकारमिति॥मृषुसारावहंकाराद्यनावेपितमाहितयानात्येवमर्थः॥१२॥ननु
 प्रकाररूपायाबुद्धेरेवाहंकारादिसर्ववस्तुधनामकत्वमनवाकिंतदधितिरिक्तसाहिकल्पनेत्या

नादी-
३

निरंतरमिति॥कूटस्तेनिर्विकारेमाहिणिज्ञप्तिरूपतःस्वप्रकाशचैतन्यरूपतनिरंतरंनाममानेसदा
 स्फुरतिसतीयंबुद्धितस्मात्तस्माद्विज्ञाःस्वरूपचैतन्येननाममानाप्रकाश्यमानेवानेकधाघटोयं
 पटोयमित्यादिज्ञानाकारेणवृत्त्यतिविक्रियते॥अयंनावः॥यतोबुर्विकारितयाजन्तवास्तनःस्फुर्तिरि
 द्दिसमतस्तदतिरिक्तःसर्वनामकःमाहीअमुपगतमश्ति॥१३॥उक्तमर्थश्रोतुबुद्धिसौकर्यायिना

दि

निरंतरंनाममानेकूटस्तेज्ञप्तिरूपतः॥तज्ज्ञानासामानेयंबुद्धिर्नृत्पनेकधा॥१३॥अ
 हंकारःप्रनुःसमाविषयानर्त्तकीमतिः॥तालादिधारीएषहाणिदीपःसाह्यवनामकः॥१४॥

एकत्वेननिरूपयति॥अहंकारइति॥विषयमोगमाकल्पवैकल्यानिमानप्रयुक्तहर्षविषादस्वत्वा
 तत्रानिमानिप्रतिबुल्यत्वमहंकारस्यपरिसरवर्तिवैमिविषयाणांतडादिसाक्ष्यपुरुषसाम्य
 नानाविधविकारवत्त्वानृत्पकीमामंधियः॥धीविक्रियाणामनुकूलवापारवत्त्वासाक्षाद्वारिसमान
 त्वमिन्द्रियाणामेतसर्वविनासत्वासाह्येदीपसादस्यप्रमितिदृष्टम्॥१४॥

ननुसाक्षिणोपहंकाराद्यावनामकत्वेन तेन संबंधापगमागमरूपविकारवत्त्वादिस्मांशं स्या
ह स्वस्थानेति दीपो यथा गमनादिविकारश्च स्वदेशे वस्ति एव सन्त्वं सन्निहिता विलपदा
यनेव नामयति एवं साक्षीपीति नाव ॥ १५ ॥ ननुसाक्षिणो बहिरंतरनामकत्वा निधनमनुपपन्न

स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो नामयेद्यथा स्थिरः स्थायीतया साक्षी बहिरंतरः प्रकारा
येत् ॥ १५ ॥ बहिरंतरविकाना गोयंदेहापेक्षेन साक्षिणि विषया बाह्यदेशात्वादेहस्यांतरहं
कृतिः ॥ १६ ॥

मपूर्वमनपरमन्तरबाधमिति श्रुत्या तस्य बाह्यांतरविना गानावा निधानादिसांशं कयाह बहि नादी
रंतरिति कस्य बाह्यत्वं केस्य बांतरत्वमित्यत आह विविषया इति ॥ १६ ॥

ननु स्थिरः स्थायीतया साक्षी बहिरंतरः प्रकारायेत् इत्यविकारिणः सतो बहिरंतरनामकत्वात् क्रियु
क्ता अहंघटंपरमासीत् आह मित्यंतरेऽहंकारसाक्षीतया प्रथमतो नामके स्थानंतरं घटंपरमासी
ति घटाकारवृत्तिस्फुरणरूपोऽगवद्विनिर्गमानुनवादिस्मांशं कयाह अंतस्तेति दृष्ट्याह कत्वे
न देहांतरे वस्तिता बुद्धिरूपादिग्रहणयचक्षुरादिद्वारा नूयोनूयो निर्गच्छति तथा च तन्निष्ठं चाच

अंतस्साधीः सहेवाक्षीः बद्धिर्याति पुनः पुनः नाम्यबुद्धिश्चान्वत्सं साक्षिणोऽप्युते ह
था १७ गृहान्तरागतः स्वयोगवादादातपोचलः तत्र हस्तनृत्यमाने नृत्यती वातपायथा
१७

त्यंतद्रासके साक्षिणोऽप्युते अतो न वा स्वयं साक्षिणश्चां च त्वमित्यति नावः ॥ १७ ॥ नामके नाम्यचंचसा
रोपः कृद्दृष्ट्वांशं कयाह गृहान्तररिति गवाक्षा गृहान्तरागतः स्वल्पः आतपोऽचल एव वर्तते तच्च न स्मि
त्यंतद्रासके साक्षिणोऽप्युते अतो न वा स्वयं साक्षिणश्चां च त्वमित्यति नावः ॥ १७ ॥ नामके नाम्यचंचसा

दाष्टांतिकमाह निजस्त्वानेति ॥ १७ ॥ निजस्त्वानस्त्वित्यनेन किंवाद्यादिदेशस्तत्त्वमेवोच्यतेनेत्याहु
नवाद्य इति तत्र हेतुमाह बुद्धिरिति तर्हि किं विवेक्षितमित्यत आह बुद्ध्यादीति आदिशब्देन
प्रियादयो गृह्यते मन्त्रातिशब्देन तत्त्वतीत्यपरतिविवक्षिता ॥ १० ॥ ननु सर्वमवहारोपरनो देश एव नो

निजस्त्वानस्त्वितः साह्यी बहिरंतर्गमागमो अकुरुवन् बुद्धिचंचलात्करोतीत्यथा तथा
१७ नवाद्योनांतरः साह्यी बुद्धिदेशो हि नावुनो बुद्ध्याद्यं पमन्त्रांतो यत्र तास्य स्तितत्र
सः ॥ १० ॥ देशः कोपि न तासेन यदित्यर्थस्वदेशनाक सर्वदेशप्रकृतेव सर्वगतत्वं ननु स
तः ॥ ११ ॥

पक्षस्य ते कृतस्त्रिष्टुमुच्यत इत्याशंकस्तानि प्रायमाविः करोति देश इति देश
दिकल्पनाधिष्ठानस्य स्थातिरिक्तदेशापेक्षानास्तीति तावः ननु देशाद्यनावेशास्त्रे सर्वगतत्वसर्वसा
ह्यत्वाककिर्विस्तृधेतेत्यत आह सर्वदेशेति स्त्वानाविकमेव किं न स्यादित्यत आह नतिनि
अद्वितीयत्वादमंगत्वाच्चेति तावः ॥ ११ ॥

जा-दी-
५

सर्वगतत्ववसर्वसाह्यत्वमपि न वास्तवमिमाह अंतर्बहिर्वेति २२ तथा वस्तुषु योजयेदित्येतत्त्व
पंचयतियद्यदिति तर्हि किंतस्य निजं रूपं इत्यत आह स्वत इति २३ अवाम्बु नमो न चरत्वेपु
मुत्तुगानगृह्यतेति शंकते कथमिति अथाह्यत्वमिष्टमेवेत्याहु मेवेति न च्चात्मनो प्राद्य

अंतर्बहिर्वामर्ववायं देशं परिकल्पयेत् बुद्धिस्त्रदेशगः साह्यी तथा वस्तुषु योजयेत्
अथ द्रुपादिकल्पेत बुद्ध्या तत्र तत्र काशयेत् तस्य तस्य न वेसाह्यी स्ततो वाग्बुध्म
गेचरः २३ कथं तादृक् मया प्राद्यमिति चेन्मैवे गृह्यतां सर्वग्रहोपमं श्रान्तौ स्वय
मेवावशिष्यते ॥ २४ ॥

त्वानावेविचारेणाविनष्टायां मायायां शिष्यते स्वयमित्युक्तं परमात्मनो वरे
षां न मिद्येदित्यत आह सर्वग्रहेति स्वात्मातिरिक्तस्य हेतुस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन सर्वतत्त्वती
त्यपरांतो स्वात्मेव सत्यतया वशिष्यत इति तावः ॥ २४ ॥

यद्यप्युक्तमर्थेन स्वात्मा परिशिष्यते तथा तदा यो ह्याय किंचित्प्रमाणमपेक्षितमित्यत्र आह
तत्रेति तत्र हेतुमाह स्वप्नकारणेति नन्वात्मा स्वप्नकारणतया स्वतस्फुल्लमिति नन्वापेक्षितेति
बुधनिर्दिष्टेयमानमपेक्षितमित्याशङ्क्यतिरेवात्र प्रमाणमिमाह तादृगिति ३५ एवमुक्तमा
धिकारिणा आत्मानुनोपायमनिधायमंसाधिकारिणा संदर्शयति यदि सर्वेति बुद्धिशरण

न तत्र मातापेक्षास्ति स्वप्नकारणस्वरूपतः ॥ तादृगमुत्पन्नपेक्षा चेत्तुति पठगुरो मुखा
तत्र ३५ यदि सर्वेति हत्यागोः शक्यस्ति हि धियं व्रज ॥ शरणं तदधीनो तव हि वैषीः नु
नृपता ॥ ३६ ॥

तैकिं फलमित्यत्र आह तदधीन इति बुद्ध्या यद्यपरिकल्पते बाह्यमांतरं वा तस्य साक्षि
त्वेन तदधीनः परमात्मानं यैवानुनयते इत्यर्थः ३६ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीनारदी
यविद्यारण्यमुनिविरचिते कौण्डिन्यायसंस्कृतसाम्प्रदायिके विरचितानाटकदीपिकायाममाप्ता ॥ ॥ ॥

नन्दी-
६